УДК 811.512.145'28

М.Р. Булатова

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ХВАЛЫН, КАРСУН, МӘЛӘКӘС СӨЙЛӘШЛӘРЕ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ
(йола фольклоры текстлары мисалында)

Статья посвящена этнолингвистической характеристике хвалынского, мелекесского, карсунского говоров западного диалекта татарского языка. Она написана на основе конкретных материалов, собранных автором во время комплексной экспедиции, проведенной в 2017 г. Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ по татарским населенным пунктам Старокулаткинского, Мелекесского, Карсунского районов Ульяновской области. В текстах (образцах речи), содержащих материалы по обрядовому фольклору, традициям татар данного региона, рассматриваются языковые особенности хвалынского, мелекесского, карсунского говоров. Анализ ведется в сравнительном плане с литературным языком, а также с другими говорами западного диалекта татарского языка.

Ключевые слова: татарский народ, диалектология, западный диалект татарского языка, хвалынский говор, мелекесский говор, карсунский говор, обрядовый фольклор, народные традиции.

The article is devoted to the ethnolinguistic characteristics of the khvalyn, melekes, karsun subdialects of the western dialect of the Tatar language. It is written on the basis of specific materials collected by the author during a comprehensive expedition conducted in 2017 by the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan to Tatar settlements of the Starokulatkin, Melekes, Karsun districts of the Ulyanovsk region. The texts (speech samples) containing materials on ritual folklore and traditions of the Tatars of this region examine the linguistic features of the khvalyn, melekes and karsun subdialects. The analysis is conducted in a comparative manner with the literary language, as well as with other subdialects of the western dialect of the Tatar language.

Keywords: Tatar people, dialectology, western dialect of the Tatar language, khvalyn subdialect, melekes subdialect, karsun subdialect, folklore, folk traditions, national cultural heritage.

Ульяновск өлкәсе территориясе тарихи яктан төрле чорларда Идел буе Болгары, Алтын Урда, Казан ханлыгы составына кергән, ягъни татарлар монда борынгыдан ук яшәгән. 2021 елның статистик мәгълүматлары буенча, төбәктә татарлар саны 111 365 кеше тәшкил итә (1989 елда – 159 093, 2002 елда – 168 766, 2010 елда – 149 873 татар). Алар Ульяновск, Димитровград, Яңа Сембер, Барыш шәһәрләрендә һәм Базарлы Сызган, Барыш, Карсун, Мәләкәс, Николаевка, Яңа Малыклы, Яңа Спас, Павловка, Радищев, Иске Кулаткы, Чынлы, Чардаклы һәм башка районнарның 70 кә якын торак пунктында яшиләр [4: 268].

Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, татарларның телен, әдәбиятын, халык иҗатын, музыкаль һәм тасвирый сәнгатен югары фән дәрәҗәсендә өйрәнә торган гыйльми-тикшеренү үзәге буларак, милләттәшләребез яшәгән төрле төбәкләргә фәнни экспедицияләр уздыра. 2009 елдан ул комплекслы рәвештә оештырыла башлый. Мондый юл белән эш алып барганда, төрле белгечләр тарафыннан татарларның тел үзенчәлекләре, халык авыз иҗаты, йола-гадәтләре, музыкасы, йорт-каралты бизәкләре, эпиграфик һәм археографик мирасы берьюлы өйрәнелә.

Ульяновск өлкәсе татар авылларында рухи хәзинәләрне барлау, тел үзенчәлекләрен өйрәнү XX гасыр урталарыннан ук башлана. Бу төбәккә оештырылган фольклор экспедицияләрендә Х.Х. Ярми, Х.Х. Гатина, И.Н. Надиров, Ф.И. Урманчеев, Х.Ш. Мәхмүтов халык иҗаты үрнәкләрен язып алып кайталар. 1950–1990 елларда Институтның тел белгечләре – диалектологлар Л.Т. Мәхмүтова, Н.Б. Борһанова, Г.К. Якупова, Д.Б. Рамазанова, Ф.С. Баязитова, З.Р. Садыйкова һәм Т.Х. Хәйретдиновалар да Ульяновск өлкәсенә махсус диалектологик экспедицияләр уздыралар; милләттәшләребезнең тел үзенчәлекләре, шулай ук тарихы, традицияләре галимнәрнең фәнни һәм фәнни-популяр хезмәтләрендә чагылыш таба [1; 5].

2017 елда, татар халкының милли-мәдәни мирасын туплауны дәвам итү максатыннан, Ульяновск өлкәсенә оештырылган комплекслы экспедиция төбәкнең Иске Кулаткы районы Муса (Мосеевка), Иске Атлаш (Старый Атлаш), Иске Мостяк (Старый Мостяк), Яңа Мостяк (Новый Мостяк), Яңа Терешка (Новая Терешка), Урта Терешка (Средняя Терешка), Киръявыл (Кирюшкино), Иске Зеленай (Старое Зеленое), Вязовый Гай, Зимичә (Зимницы), Иске Кулаткы (Старая Кулатка), Иске Яндука (Старая Яндовка); Карсун районының Нугай иле (Нагаево), Аксу (Татарская Голышевка), Сакускай (Уразово), Татар Гуринкасы (Татарские Горенки); Мәләкәс районының Атнагыл (Аллагулово), Мукшы Күле (Мордово-Озеро), Мөси (Моисеевка), Филип (Филипповка), Пaрау (Боровка) авылларында уздырылды.

Әлеге экспедиция вакытында безнең тарафтан мондагы татарларның җирле сөйләш үзенчәлекләре, шуның белән бәйле рәвештә халыкның көнкүреше, йолалары, гореф-гадәтләре һ. б. турында мәгълүмат тупланды. Җыелган материаллар фонетик, грамматик һәм лексик яктан тикшерелде [2; 3].

Милләттәшләребездән бала тууга (*бәби мае, акыйка корбаны* һ. б.), армиягә озату, йорт салып чыгуга (*урнаш җыю* һ. б.), яшьләр туена (*билге бирү, казык санау, бирнә бирү, кан'ишка төшү, тигәнә йыштыру* һ. б.), Яңа ел алды бәйрәменә (*фал ачу, кәрәләр көне* / *кәрә йөрү* һ. б.), яз айларында үтә торган (*нәүрүз бәйрәме, кызыл йомырка көне, аяк сынау* һ. б.), боз озатуга (*су багу* / *су ташу* / *су теләге, көймә җибәрү, сал җибәрү*), яңгыр теләп, корбан чалуга (*келәү үткәрү* / *келәү йыштыру, келәү пешерү* / *яңгыр боткасы*), яшьләрнең

кич утыру, вичер уздыруларына, балаларның уеннарына (*ашыктан, гөрләштән, шакшакыйдан, орчык, су агыш, алтыдан, кл'уктан, йезелеш, чижек, мәчтән, кул сугыштан, йөзек салыштан, машыктан* һ. б.), аш-суга, сабан туена, көзге сугымнарга (*каз өсте / каз өмәсе, чирукка булу* һ. б.) бәйле йолалар, бәйрәмнәр, шулай ук такмаклар, авыллар тарихы, легендалар, тормыш-көнкүреше турында бай материал тупланылды.

Ульяновск өлкәсенең без өйрәнгән авылларында татар теле көнбатыш диалектының өч сөйләше таралган: Иске Кулаткы районында – хвалын, Карсун районында – карсун, Мәләкәс районында – мәләкәс сөйләшләре. Түбәндә йола фольклоры текстлары үрнәкләрендә бу сөйләшләрнең көнбатыш диалектның башка сөйләшләре белән кайбер уртак билгеләре тасвирлана:

1. Фонетик яктан:

а) [а] авазын ачык итеп, иренләштермичә әйтү ([каз] – тат. әд. [қа°з], орф. каз һ. б.):

[САWЫМ ‘туйга алып барыла торган күчтәнәч, азык-төлек’. Саwымнар йасый идек. Туйга алып барасын каз, пирук, кош теле, чакчак. Ул саwым атала. Йегет йагы бал алып килә. Ә кыз йагы чакчак пешереб барабыз] (Мәләкәс районы Атнагыл авылында Гайнуллина Гөлҗиһаннан (1938 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017);

ә) [о], [ө] авазларын иренсезләштерү, ягъни [ы]~[о], [е]~[ө] ([тырмыш] – тат. әд. [тормош], орф. тормыш; [тен] – тат. әд. төн һ. б.):

[ЙЕЗЕЛЕШ. Йаз башында, йер кипкәчтән, тау башында йезелеш (йөзелеш < өзел(ү)+еш) ун'ий идек. Ике кеше вата ‘менә’ шулай басып тора и алында ‘алда’ бер кеше. Күп кеше икешәр кеше баса беррәттән. Арттан бер кеше йезеләләр дә йогыралар. Йезеләләр дә үзгә ‘башка’ белән кушылалар. Как йегете белән айырылып бергә китә инде – йезелә ‘өзелә’. Йегет кеше йугырта кемедер, йараткан кызы артынан йогора. Теге тыттырмаска тырыша. Тытса ‘тотса’, аннан алынга ‘алдагыга’ тытына. Шулай итеп пар'-пар'] (Карсун районы Татар Гуринкасы авылында Мусаллямова Фаиләдән (1933 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017);

[САБАНТУЙ була иде. Алашлар ‘атлар’ белән түәлеп, семйа-семйа, оланнар ‘балалар’, арба артына асылып бара идек. Сабантуй урман йанында бик кечле ‘көчле’ була иде. Анда бийү, җырлау, уйыннар терле-терле ‘төрле-төрле’: баганага менү, мишукта сикерү, керәшү ‘көрәшү’] (Иске Кулаткы районы Иске Зеленай авылында Бикбаева Илһамиядән (1938 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017);

б) *-өй* дифтонгы урынына [ү] монофтонгын әйтү ([кү] – тат. әд. көй; [үләнү] – тат. әд. өйләнү һ. б.):

[КАН'ИШКА ТЕШҮ ‘егет йортына килен булып төшү’. Кан'ишка тешкәндә, ат [д]җигеп, сондык белән килә идек. Анда үзеңә

әйберләрең: чашка, комган, кашыклар, кийемнәр. Нәнәйләр ‘әниләр’ үендә ‘өйөндә, орф. өендә’ нәрсәләр кийәсен, шуларны сондык түәп ‘төйәп, орф. төяп’ алып киләсен.

«Энә генәм, йеп кенәм
Калды сондык тебендә.
Рәхәт кенә, тыныч кынам
Калды анам йебендә/үендә».

«Кан'иш йорты – кабыктык,
Кабык булса да, тамыктык.
Анай йорты саламдыр,
Саламдыр да сарайдыр»,

дип такмакладык] (Карсун районы Нугай иле авылында Вәлиуллова Таибәдән (1942 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017);

в) *ай, әй, уй, үй, ой* дифтонгларын монофтонглаштыру һәм алардан соң килгән тартыкларны нечкәртү ([кан'ар] – тат. әд. [қа^{о}йнар], орф. кайнар; [кан'а] – тат. әд. [қа^{о}йнана], орф. каенана; [ат'а / әтә] – тат. әд. әйтә һ. б.):

[БИЛГЕ БИРҮ ‘кыз ягыннан егет йортына вәгъдә бүләге итеп бирелә торган әйбер’. Беренче көнне кан' ‘каената’ белән кан'а-га ‘каенанага’ билге бирәләр. Йә лаукадан ‘< рус. лавка – кибет’ алынган йәмне ‘матур’ шәлләр, йә башкасы. Күрешү, сүләшү була инде. Йахшы эстәл. Шунда сүләшәләр кач'ан ‘кайчан’ туй уздырырга. Билге биргәннән суң, никах була. Мулла йәшәләр ник'ахта. Кыз йанынннан да, ир йагыннан да ^{д}җийылалар. Шунда бирнәне эләшеп чыга] (Карсун районы Аксу авылында Кафиятуллова Мәстүрәдән (1939 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017);

г) бер төркем сүзләрдә [у], [ү] авазлары урынына [о], [ө], [ө^{ү}] яки [ы] / [ы^{о}], [е^{е}], [э(е)] авазларын куллану ([орлау] – тат. әд. урлау; [төбә] – тат. әд. түбә; [ыл] – тат. әд. ул һ. б.):

[ТИГӘНӘ ЙЫШТЫРУ ‘тигәнә – киленнең булачак каената-каенана һәм аларның балаларына әзерләгән бүләге’. Кан'ага ти(е)гәнә йыштыралар ‘җыеп, әзерләп куялар’ иде. Тигәнә – намазлык, битсебергечләр ‘сөлгеләр’, эстәкерләр ‘< рус. скатерть’. Кан'га, кан'ага шындый ‘шундый’ кө^{ү}лмәк ‘күлмәк’, намазлык. Тегәнә кан'ага и сим'йадагы кешеләренә бирелә. Сигез кеше сим'йада булса, сигезесенә дә кө^{ү}лмәкләр. Кан'ага ыштан да кө^{ү}лмәк, йаулык. Кан'га кө^{ү}лмәк кенә куйыла. Минем ү^{е}ч кенә иде, көп тегел ‘күп түгел’ – кан'сеңлем дә кан'игачым. Аларга да әзерлибез] (Карсун районы Нугай иле авылында Вәлиуллова Таибәдән (1942 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017);

д) әдәби телдәге тирән тел арты [қ], [ғ] авазлары урынына тел арты [к], [г] авазларын куллану ([каз] – тат. әд. [қаз], орф. каз; [йылга] – тат. әд. [йылға], орф. елга һ. б.):

[БӘБИ МАЙЫ, АКЫЙКА КОРБАНЫ. Бәбәй майы булса, бәбәйгә акыйка корбаны чалдыралар. Малайга икене акыйкә корбаны суйырга, ә кызга берне. Анда куй суйалар. Карту 'бәрәңге', ит белән салма ботка. Коран уку була, дыва 'дога' кылалар. Чәй эстәленә майны беренче куйалар. Бал да була – баланың теле татлы булсын, йомшак булсын. Йарты метрлык, бер метрлык таwар китерәләр бәбәйгә] (Иске Кулаткы районы Иске кулаткы авылында Тимушева Розадан (1932 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017);

е) иялек килеше һәм фигыль кушымчаларында [н]~[ң] тәңгәллеге күзәтелү ([анын] – тат. әд. аның; [бардын] – тат. әд. бардың һ. б.):

[КЫЗЫЛ ЙОМЫРКА КЕНЕ. Йомырканы суган кабыгына кызарталар. Аны оланнарга 'балаларга', этиләргә, нәнәйләргә 'әниләргә' – барына да бүләләр. Кемгә йомырка күбрәк – ул бәхетле була имеш. Сынамыш кенне кемнен айагы җиңел – аны сынийлар. Үгә беренче кеше кем керә, айагы җиңел булырмы, йукмы инде. «Җиңел айаклы» кеше беренче булып кабактан 'капкадан' керсә, йыл шул гаиләгә йахшы үтер, «аwыр айаклы» кеше керсә – йыл уңмый. Шуңа да, кичтән үк, җиңел айаклы кешегә ат'еп 'әйтеп' куйасын килергә. Кемдер белгәнен кертә, йә хозайка үзе чыгып керә. Йат кешенен айагы ниндидер булыр. Шул иртүк килгән кешегә чәй эчертәсен, кызыл йомырка биреп чыгарасын. Апрел' айында уздырыла] (Иске Кулаткы районы Иске Зеленай авылында Бикбаева Илһамиядән (1938 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017).

2. Морфологик яктан:

а) инфинитивның *-ырга/-ергә* кушымчалы формасының актив кулланылуы *(алырга, килергә), -малы/-мәле, -асы/-әсе* диалекталь формаларның табылмавы:

[КӘРӘ ЙЕРҮ / КӘРӘЛӘР КЕНЕ 'Раштуа көннәрендә төрлечә киенеп, өйдән-өйгә кереп теләкләр әйтеп йөрү'. 23–25 декабер'дән 'хәзерге 7 январь' тытыналар йерергә кәрәне. Кәрәләр бар. Хәзер инде балалар гына йери, ә элке барыбыз да. Терлечәли кызык кийенәсен дә, керәбез кемдә ут бар. Капрон калготкины кийәсен дә, корыммы тертәсен, кызылын да сертәсен. Элкедән үк килгән кәрәләр. Безнен йакта бетмәде ул. Иремнен дусты гармун белән. Кәрәләр керә, йырларга тытыналар: «...сондыгында конфетың бар. Миңа бир», дип. Йукамы йә чигелдәк 'бавырсак' кебек нәрсә пешереп куйырга кирәк. Аны аларга да бирәбез. Аннары: «Әби, сау бул, Яңы йыл бәхет китерсен! Ызын үмерле бул!», дип этеп чыгып китәләр. Кәрәләр булып олылар чыкты безнен дәwердә. Дайаркадан килеп, таң аткынчы, тен йери идек шулай]

(Иске Кулаткы районы Яңа Мостяк авылында Нажия Абдуллинадан (1959 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017);

ә) хәл фигыльләрнең *-гачтан/-гәчтән/-гәчтен/-гычтан* (тат. әд. *-гач/-гәч*), *-ганчык/-гәнчек, -гынчык/-гынчак/-генчәк* (тат. әд. *-ганчы/-гәнче*) кушымчалы формалары активлыгы:

[БЕЗЕЛЕК – йаз башын ‘язын’ кар киткәчтен ‘киткәч’, бозлар ташу wакытында, җир ачылгачтын ‘ачылгач’ да беренче уйыннар. Ул элгәредән килгән. Йегет-кызлар бер-берсен чакырышалар. Без, оланнар, кен ката ‘көн буе’ бактык. Утрау кебек җирләр, анда чәчелми дә. Малайлар учак йагып, карту ‘бәрәңге’ көмеп, ашапэчәләр иде. Картлар, кызлар теләк тели иде. Алар суга бәрәләр иде чоргап. Акканын бага – каа ‘кая’ да терәлмәсен. Без, йәшләр, кимәләр ‘көймә’ йасап бәрә идек. Кимә вата ‘менә’ кагыздан йасадык, шуны йебәрә идек. Кас'ының саулыгы йук – саулык сорый] (Иске Кулаткы районы Иске Зеленай авылында Бикбаева Илһамиядән (1938 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017);

[АРМИЙӘГӘ ЫЗАТУ. Элке салдатка (ы)затканда вичыр җийасын – йырлыйлар, бииләр. Малайны иртән (ы)затасын: ынга кулларын бастыралар, аннан әпәйне авызына каптырасын, арты белән ишектән чыгаралар. Ынны килеш урамга чыга. Әпәйне кибәргә куйалар. Аны ул кат'кынчык ‘кайтканчы’ саклап тотасын. Сондыкка салганнар йә киштәгә куйганнар. Армийәдән кат'качтан ‘кайткач’, шул әпәйне каптыралар] (Карсун районы Нугай иле авылында Хабибуллова Саниядән (1935 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017);

б) Ульяновск өлкәсе татарлары сөйләменә үзенчәлекле булган *вана / ван'а* < рус. вон – тат. әд. ‘әнә’, вата < рус. вот – тат. әд. ‘менә’ күрсәтү алмашлыклары хас:

[РАШТУА КЕНЕ. Чигелдәк ‘бавырсак’, кызыл йомырканы Раштуа кенне пеширәләр. Камырны вата ‘менә’ шулай ывак-ывак кисәбез и май эчендә пеширәсен. Йаңы йыл алдыннан Раштуа була. Шул кеннәрне йериләр, кийенешеп. Тирес туннарны әләндереп кийеп йериләр раштуада. Кылындыртып. Вата ‘менә’ шуларга шул пешергәннәрне бирсән, терлегең күп була, диләр. Аннан суң кызыл йомырка кенне бирсән дә, пасха кенне. Айак сыныйбыз – буйыйбыз йомыркаларны, кызыл йомырка кенне кем керә синең үеңә. Начар кеше керсә, терлегең кат'мый ‘кайтмый’, чебешләрең булмый, чыкмый. Йахшы кеше керсә, барысы да йахшы бара] (Иске Кулаткы районы Вязовый Гай авылында Юсупова Саниядән (1953 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017).

в) *әмән, сынны* ‘тат. әд. шикелле, кебек’ охшату-чагыштыру бәйлекләре дә очрый. *Әмән* сүзе теркәгеч ‘гүя, әйтерсең лә’ функциясен дә үти. Мисаллар: *Бу азыкны нәзек колак сынны ‘кош теле шикелле’ камырдан йасыйлар бит. Кара болыт зыйанлы – нәрсәдер әмән була инде.*

[КИЧ УТЫРУ. Кәнәфи бар иде. Аны бездә түр дип ат'ә иделәр. Артлы, йантыкларын төшерәләр әмән ‘әйтерсең лә’ мудалап инде. Артында да алында да такта иде. Элгәре, ‘кич утыру’ булганда, вата шул түргә утырып, кызлар кас'ы бәли ‘бәйли’, кас'ы чигә, кемдер йырлый. Йегетләре керә йаннарына. «Кусок ыштан» ун'ый иделәр: бер кеше бегелә, аның аркасына кулларын тезәләр. Кемнең кулы өстә. Рәсимәнеке. Анда минеке булмый әмән этийек. Белмәден, дийеп, аркасына тагын сугалар. Аннан, белсә инде, шул кеше йата өстәлгә, аны калдыралар иде. Кич утырганда картыраклар пешерә, ә йәшләр чигә иде. Кем запун чигә, кем йаулык вышиват' итә тамбу белән. Хозайка да үдә ‘өйдә’, безне ашата иде] (Иске Кулаткы районы Урта Терешка авылында Байбикова Рәсимәдән (1947 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017).

3. Лексик яктан. Уртак диалектизмнарның күп булуы (*алаша* – тат. әд. ат, *кабак* – капка, *олан* / *ылан* – бала, *кучат* – этәч, *кычык* – эт, *лаука* – кибет, *зыбын* – чикмән, *паңгы* – гөмбә, *айбагар* – көнбагыш, *чигелдәк* – бавырсак һ. б.) күзәтелә. Хвалын, карсун, мәләкәс сөйләшләре үзенчәлекле лексик берәмлекләргә дә бай. Текстларда чагылыш тапкан диалекталь лексиканы көнбатыш диалектның башка сөйләшләре белән чагыштырып карыйк, мәсәлән:

а) мәләкәс сөйләшендәге *кәлҗемә* ‘тат. әд. бөккән’ чүпрәле сөйләшендә – *кукыл',* стәрлетамак сөйләшендә – *сәмбусә,* хвалын сөйләшендә – *сумса:*

[КӘЛҖЕМӘ. Сугымнар, каз өмәләре уздырабыз. Элгәредән тайнымы, үгезнеме, танамы суйалар – сугым ите була. Эцәкләреннән кәлҗемә, дибез. Баwырын мысаруфка аша цыгарып үwәләр, суганын, кишерен жарит' итәләр. Баwыр үзе коймак сынны ‘кебек’ гына пешә. Катлау-катлау кишере белән суганны куйасын да сертә барасын. Бу хутка кисеп-кисеп. Чече камырдан тәмне генә майда камырын да йасыйсын. Бәрәңге белә мысаруфка аша цыгарган эцәкне. Пешерәсен дә пирожки шикелле. Бездә ул кәлҗемә атала] (Мәләкәс районы Атнагыл авылында Гайнуллина Гөлҗиһаннан (1938 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017);

ә) карсун сөйләшендәге *битсебергеч* ‘тат. әд. сөлге’ шарлык сөйләшендә – *битйаулык,* мордва-каратай сөйләшендә – *битсебер,* чистай сөйләшендә – *битсөртөңгеч,* мәләкәс, байкыбаш, стәрлетамак сөйләшләрендә – *тастымал,* хвалын, кузнецк сөйләшләрендә – *йөслек* / *йөзлек,* чистай керәшеннәре сөйләшендә – *бистәр:*

[БИРНӘ БИРҮ. Бирнә ул айырым. Эләшәсен бирнәне бетенесенә дә. Бирнәгә катыннарга йаулыклар, ирләргә – битсебергеч ‘сөлге’. Бирнәне ник'ахта да бирәләр. Бирнә биргәчтән ‘биргәч’, сүләнгән сүз ышанычлы инде. Бирнә бирешкән, дир ‘дип’ бездә ат'әләр. Ә сондык белән үз әйберләреңне алып барасын – ул бирнә дип аталмый] (Карсун районы Нугай иле авылында Вәлиуллова Таибәдән (1942 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017);

б) хвалын, мәләкәс сөйләшләрендәге *әнәй / анай* ‘тат. әд. әни’ карсун, ләмбрә, сергач сөйләшләрендә *нәнәй* лексемасы белән бирелә. Чагыштыр: ‘әни’ мәгънәсен аңлаткан *нәнә(й)* варианты урта диалектның мамадыш, балтач сөйләшләрендә дә күзәтелә. Башкортстан татарлары сөйләшләрендә исә *нәнәй* сүзе ‘дәү әни’ мәгънәсендә генә кулланыла.

[ЙАХШЫ СҮЗ АЛЫП КИТҮ. Йегетләрнең атакай-нәнәйләре ‘әтисе, әнисе’ киләләр кызны сорарга. Риза булсалар, кызны бирсәләр, алар шунда «йахшы сүз алып китәләр», диләр. Бернәрсә бирәләр: йаулык йә битсебергеч. Бу йахшы сүз алып китү була. Аннан ник'ах] (Карсун районы Аксу авылында Кафиятуллова Мәстүрәдән (1939 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017).

[КАЧЫП ЧЫГУ (Бай кызы турында). Бер бай йәшәгән. Анын бер генә кызы, алты малайы булган. Кызны йахшы арбага гына утыртып урамда әләндерәләр ‘әйләндерәләр’. Аwылда бер бик матур йегет булган. Бай кызы белән бу йегет сүләшә башлыйлар инде. Читән аша гына сүләшү булган элке ‘элек’. Бай күреп калган: кыз бу йагында, йегет икенче йакта читәннен. Бай кызына ни әт'мәгән, узган да киткән. Әләнгән дә булачак кийәүне (йегетне) чыбык белән бик каты кинаган. Бу йегеткә бик обидны булган. Бу бабай үзе сүләгән. Бу кыз белән араны өзмәгән. Кыз белән озак сүләштереп тырган. Үзенә иләштергән ‘ияләндергән’, качып чыгарга ризалаштырган. Качып чыгулар булган элке. Кызга ат'кән: «Бүген килеп алам», дийеп.
Бер бик йәмсез генә йегет тә булган аwылда. Ул йарлы да, йәмсез дә, кемгә дә үләнә ‘өйләнә’ алмый – шундый булган. Матур йегет барган да ул йегеткә: «Брат, үләнәсенме?». «Миңа кем килсен?!» – дигән тегесе. «Шуның кызын аласынмы?». «Кит, ул миңа килмәс, мин аннан куркам», – дигән. «Аласынмы?». «Ну йарый, алам». Анын алашасы ‘аты’ булган. Килгәннәр теге кызны алырга. Тәрәзә тебенә теге бара да икән. Чыга да арбага-чанага утыртып, тымалап алып китә бай кызын. Иткәннәр ‘илткәннәр’ дә теге йәмсез йегеткә биргәннәр. Кыз йаратмый аны, теннә бармый да анарга. Бу бай кызы, шундый пачутлы кеше. Әтинен сеңлесе булган аларнын бер киленнәре. Ул килгән. Аны җибәргәннәр җиңгасын хал' белергә. Бабай ат'кән ‘әйткән’: «Бернәрсәгә дә бакмасын». «Алай-болай булса, үзе телә(мә)сә, алам». Бу ат'кән: «Үзем теләп килдем», – дигән. Аннан соң анай ‘әни’ ат'ә: кибеп, корып койылып үлде кыз, ди. Йанып-күеп торган инде. Шундый хал'ләр булган элке. Кабактан ‘капкадан’ чыгарга йук иде, ди, анай ат'ә. Кабактан чыксаң, теннә орлыйлар ‘урлыйлар’. Тәртибе шул булган] (Иске Кулаткы районы Кирюшкино авылында Нурия Кысаевадан (1942 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2017).

Йола фольклоры текстлары үрнәкләрендә күрүебезчә, Ульяновск өлкәсе татарлары әби-бабалары тапшырып калдырган, милләтебезгә

хас йолаларны, гореф-гадәтләрне ихтирам итеп, халык авыз иҗаты әсәрләрен күңелләрендә саклап, туган телләрендә – матур татар телебездә – аралашып гомер кичерәләр.

Йомгаклап әйткәндә, татар теле көнбатыш диалектының башка сөйләшләрендәге кебек, хвалын, карсун, мәләкәс сөйләшләрендә дә авазлар системасы, сүз төркемнәре һәм аларның төп грамматик категорияләре, лексик-семантик системасы, нигездә, әдәби телдәгечә. Үзенчәлекле саналган морфологик билгеләрнең күпчелеге теге яки бу морфологик категориянең яки күренешнең төрле фонетик вариантлары булудан һәм иске татар язма әдәби тел нормаларына туры килгән күренешләрнең сакланып калуыннан гыйбарәт. Әдәби телдә очрамаган, сөйләшләрнең спецификасын тәшкил итә торган сүзләр (алынмалар, гомумтөрки сүзләр һ. б.) шактый гына булса да, төбәктәге сөйләшләрнең төп лексик составын татар әдәби теле белән уртак сүзләр тәшкил итә.

Әдәбият

1. Атлас татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья / науч. ред.: Н.Б. Бурганова, Л.Т. Махмутова; сост.: Н.Б. Бурганова, Л.Т. Махмутова (I т.), Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыкова, Т.Х. Хайрутдинова (II т.). Казань, 1989. + Прил.: Комментарии к Атласу. Казань, 1989. 300 с.

2. *Булатова М.Р.* Мелекесский говор мишарского диалекта татарского языка: морфологические и лексические особенности // Актуальные проблемы казахского языкознания: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию профессора Б.К. Калиева. Алматы: КазУМОиМЯ имени Абылай хана, 2019. С. 156–158.

3. *Булатова М.Р.* Татар теленең көнбатыш диалектының Ульяновск өлкәсендәге сөйләшләре һәм халык традицияләре // Милли-мәдәни мирасыбыз: Ульяновск өлкәсе татарлары. 2 нче басма. Казан, 2021. Б. 146–207.

4. Регионы компактного проживания татар в Российской Федерации: справочник / отв. ред.: Л.М. Айнутдинова, Б.Л. Хамидуллин. Казань: ОП «Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ», 2016. 336 с.

5. Татар халык сөйләшләре: Ике китапта / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ. б. / Казан: Мәгариф, 2008. I китап. 463 б., II китап. 495 б.

Булатова Миңнира Рәхим кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының ареаль лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Булатова Миннира Рахимовна,
кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела ареальной лингвистики Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

m.r.bulatova@mail.ru